

פרשת
בהר-בחוקות"

התודעה הכרונולוגית

אני רוצה להתבונן במאמר הזה על אחת התכונות הייחודיות ביותר ליהדות, שהיא גם מן המובנות פחות: התודעה הכרונולוגית.

יש ותגלית מודרנית משנה כל כך את דרכי ההסתכלות שלנו על דברים, שהיא מאפשרת לנו לבחון מחדש אמיתות עתיקות שהתעמעמו – ולראותן מחדש בבהירות רעננה כמו בפעם הראשונה. כזאת היא בוודאי פיזיקת הקוונטים. היא מאפשרת לנו להבין מחדש דרך חשיבה מקראית על אודות האמת, השונה תכלית שוני מדרך החשיבה שהורגלנו לה במערב. לגישה זו האחרונה, היוונית במקורה, אני קורא התודעה הלוגית; ואילו לגישה היהודית העתיקה אני קורא התודעה הכרונולוגית.

ידועה אמירתו של הפיזיקאי נילס בוהר על מכניקת הקוונטים, שאם היא לא זעזעה אותך מן היסוד סימן שעוד לא הבנת אותה. בלי להיכנס בעובי היער הסבוך הזה, אומר רק שהדבר המטלטל ביותר במציאות התת-אטומית שמכניקת הקוונטים חשפה הוא אי-התאמתה לדפוסים הלוגיים הרגילים שלנו. האם האור הוא גל או חלקיק? האם לחלקיקים התת-אטומיים יש מיקום או תנע? האם החתול של שרדינגר חי או מת?!

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

התשובה לכל אחת מן השאלות הללו מזכירה לנו את הסיפור על הרב שהקשיב לתלונותיו של בעל אחד על חיי הנישואים שלו ואמר לו "אתה צודק"; ואז האזין לתיאוריה הסותרים של רעיית האישה והוא ואמר "את צודקת". תלמידו, שנכח בשתי הפגישות, אמר לרב "אבל לא יכול להיות ששניהם צודקים", ועל כך ענה הרב "גם אתה צודק".

ישנן תופעות, מהתנהגות חלקיקים תת-אטומיים ועד מריבות בין בני זוג, שאין חלים בהן כללי הלוגיקה האריסטוטלית המקובלים. ראשון לכללים אלה הוא עיקרון הסתירה, הקובע כי לא ייתכן שהיגד וגם שלילתו יהיו אמת. שתי הצהרות סותרות אינן יכולות להיות נכונות באותו זמן. תאוריית המשלימות של בוהר, עיקרון האי-ודאות של הייזנברג, ועוד רעיונות נוגדי אינטואיציה, מערערים על עיקרון הסתירה. האור הוא גל וחלקיק בו בזמן. החתול של שרדינגר חי וגם מת. יש תופעות הנושאות תכונות סותרות עד שאנו, הצופים, נכנסים לזירה – ואז הסתירה מוכרעת בדיעבד.

בוהר סיפר כיצד גמלה התאוריה בליבו. זה קרה לאחר שבנו הקטן נתפס גונב ממתקים מחנות מקומית. הוא חווה רגשות מעורבים כלפי בנו, והתחבט כיצד נכון להתייחס אליו לאור המאורע. תחילה מצא את עצמו חושב על המעשה כפי ששופט היה חושב. בנו אשם בפשע, והצדק צריך להופיע. אבל הוא גם חש רגשות הוריים של אהבה וחמלה. הוא הבין שאינו יכול לאחוז באותו זמן בשתי המחשבות במידה שווה, והדבר הוביל למחקרו על תאוריית המשלימות. כשופט הוגן של המעשה, עליו לחשוב ללא משוא פנים. כאב אין הוא יכול שלא לחמול על בנו שעשה טעות. דרך חשיבה אחת מובילה לדין והאחרת לרחמים – אבל אלו הן נקודות מבט סותרות הכרוכות בסוגים שונים של יחסים.

כך הוא גם באותו ציור ידוע שאפשר לראות בו ברווז או ארנבון, אך לא שניהם באותו זמן. הרב-ממדיות של המציאות עשויה להיות מורכבת מכדי שנתפוס אותה על כל צדדיה בבת אחת. אבל את אשר איננו יכולים לחשוב בצורה סימולטנית, אנו יכולים פעמים רבות לחשוב בצורה סדרתית. לכך אני מתכוון במונח תודעה כרונולוגית.

מושגי הלוגיקה שלנו, תורת ההיגיון, באו לנו מן היוונים הקדומים. היוונים חשבו על הידע כעל סוג מיוחד של ראייה. גם כיום משמרות הלשונות האירופיות את המטפורה הוויזואלית. אפילו בעברית יש לנו "חזון" ו"תצפית" ו"ציפייה", המציינות תהליכים מנטליים דרך חוש הראייה, וישנה "התבוננות", הנגזרת מהשורש שנגזרת ממנו ה"הבנה" אך נעשית בעיניים. בשפות כגון אנגלית התופעה בולטת יותר. insight, למשל, "ראיית פנים" מבחינה מילולית, היא תובנה; ואדם שאומר I see מתכוון תדיר לומר שהוא מבין. לשיטתו של אפלטון, הידע הוא התבוננות עמוקה בעולם שמעבר לחושים, שבה רואים לא את ההתגלמויות הפיזיות של הדברים אלא את צורתם האמיתית. המטפורה שהדריכה את תורת הידע (האפיסטמולוגיה) היוונית, ואשר טמונה במעמקי תרבות המערב, היא דמותו של זאוס, ראש האלים, המשקיף ממרומי מושבו שעל האולימפוס אל מעשיהם של בני האדם.

תפיסת העולם של התורה שונה. ידע אמיתי אינו נרכש כל כך בראייה (האל אינו נראה, ובתנ"ך מראה העיניים מתגלה לא-פעם כמטעה)² - אלא בעיקר באמצעות שמיעה. "שמע" היא מילת המפתח, ומוכנה הוא שמיעה כפשוטה אבל גם הקשבה, הישמעות, הבנה והיענות. הידע (או ה"דעת") אינו תצפית מנותקת אלא מעורבות אישית אינטימית: "וְהָאָדָם יָדַע אֶת חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתְּהַר".

אלוהים בתורה איננו משקיף מרוחק הצופה אל בני האדם, אלא משתתף פעיל. בתפיסה היהודית, מילים אינן רק תמונות של מציאות, ה"צורות" של הדברים. שכן הן משפיעות על יחסים. מילים יכולות לרומם ולדומם, לכרך ולקלל. מילים יכולות לברוא עובדות מוסריות חדשות, כפי שקורה למשל כשאנחנו מבטיחים הבטחה. מילים מעצבות את המציאות שהן מתארות. הדבר דומה יותר לעיקרון האי-ודאות של הייזנברג, שעל פיו הצופה משפיע על המציאות שהוא צופה בה, מאשר לתאוריות הידע צאצאיות מחשבת יוון שבהן משפט יכול להיות אמת או שקר אך לא שניהם.

הפסיכותרפיסט ויקטור פראנקל אמר שמה שנראה כסתירה כשהוא מוצג בדר-ממד יכול להתיישב כשמוסיפים ממד שלישי. מלבן לא יכול להיות מעגל, ומעגל לא יכול להיות מלבן. אבל שניהם יכולים להתגלות כצללים של עצם אחד, גליל: מעגל כשהגליל מואר מלמעלה, מלבן כשהוא מואר מהצד. הצללית היא דו-ממדית; הוסיפו ממד שלישי, והסתירה נעלמת. אין זה רק קוריוז מתמטי. כניסוחו של נילס בוהר, "ההפך של אמת טריוויאלית הוא שקר, אבל ההפך של אמת עמוקה עשוי להיות אמת עמוקה גם הוא".

ביהדות, זהו עניין יסודי. יש יותר מדרך תקפה אחת להסתכל על העולם. כך גם ברמה הבסיסית ביותר: נקודת המבט של אלוהים שונה מזו של בני האדם, והאבחנה ביניהן יסודית. הפעם היחידה בתנ"ך כולו שאדם מוזמן לראות את העולם מנקודת התצפית של אלוהים קורית בארבעת הפרקים האחרונים של ספר איוב, כשאויב מבין סוף סוף שהעולם אינו אנתרופוצנטרי. לא כל הקיים קיים לתועלת האדם. אלוהים במרכז, לא אנחנו.

חשוב לא פחות: אף כי לתורה מחבר יחיד, היא אינה מדברת

בקול יחיד. בכמה משיחותינו על פרשות השבוע הראיתי כי יש שלושה קולות מובחנים לפחות - קול החוכמה, הקול הכונה והקול הנבואי - התואמים שלושה היבטים שבהם האל מתייחס אלינו: בכריאה, בהתגלות ובגאולה. כל אחד מהם תופס פיסת מציאות, אך אף לא אחד מהם מצייר את כולה לבדו. על כן התורה היא מעשה-משור מורכב כל כך של סוגות ונימות קול שונים. ספר במדבר, למשל, בנוי כפוגה בין הלכה לעלילה. בכל הספרות כולה אין עוד ספר כזה. לאורך הספר אנו חוזים בפעולות הגומלין שבין רגישויות נבואיות לרגישויות כוהניות, ומתחילים להבין כיצד החוק, ההיבט הנורמטיבי של הדברים, צומח מתוך ההיסטוריה, שיא ההיבט האמפירי שלהם - ובתורו משפיע עליה.

איך מייצגים את התלת-ממדיות של המציאות, על זוויות הראייה המנוגדות שלה ואמיתותיה רבות-הפנים? לאחת הדרכים שבהן התורה עושה זאת אני קורא התודעה הדיאלוגית. מוצג לנו מצב-עניינים משתי נקודות מבט קוטביות בבת אחת.

שתי דוגמאות מאלפות נמצאות בפרקים כא וכז בספר בראשית. בפרק כא אנו פוגשים תחילה את שרה בת התשעים השמחה על כי זכתה סוף סוף לחבוק בן. ואז אנו צופים במחזה צובט הלב של הגר וישמעאל, המגורשים מבית אברהם ושרה ועומדים על סף התייבשות למוות בשמש היוקדת של המדבר. בפרק כז אנו רואים תחילה את רבקה המכינה את התחבולות הדרושות לכך שבנה האהוב יעקב יקבל את הברכה, ואז מתבוננים ביצחק ובעשו השרויים יחדיו בתדהמה ובתסכול בהבינם מה קרה.

סיפורים אלה חותרים תחת כל נטייה פשטנית למוסרנות, לחלוקת המציאות לשחור ולבן. הם מכריחים אותנו לראות את

העולם דרך יותר מזוג משקפיים אחד. הדרך היחידה לגשר בין נקודות המבט השונות היא לקיים שיחה ביניהן. מכאן הרעיון בדבר האמת כדיאלוג. בספר בראשית, כאשר הדיבור נשבר, האלימות - הניסיון לכפות בכוח גרסה אחת של האמת - פורצת מן המארב.

דרך נוספת לייצוג התלת-ממדיות של המציאות עוברת בתודעה הכרונולוגית. היגדים סותרים יכולים להיות תִּקְפִים שניהם - כאמור היפוכה של האמת העמוקה עשוי להיות אמת עמוקה נוספת - אך לא באותו זמן. דוגמה קלאסית לכך היא פרשנותו של הרב יוסף דוב סולוביצ'יק ב'איש האמונה הבודד' לשני סיפורי הבריאה, זה שבבראשית א וזה שבבראשית ב-ג. בסיפור הראשון, האדם נברא בצלם אלוהים וניתן לו השלטון על כל צורות החיים האחרות. בסיפור השני, האדם נוצר מעפר הארץ ומצטווה לעבוד בגן עדן ולשומרו. בסיפור הראשון, האיש והאישה נבראים ביחד, זה לצד זה. בסיפור השני, האישה נוצרת בעקבות בדידותו של האיש, והם מתקיימים פנים אל פנים.

הרב סולוביצ'יק טען שהסיפור הראשון מציג את איש ה"הדר", בעוד השני מצייר את איש ה"ברית" - ואנו הננו אנשי הדר וברית גם יחד. מתוך כך, הסביר, להיות אדם הוא להיות נתון בניגוד, קרוע בין היבטים שונים של קיומו. אך התורה פותרת את הסתירה הזאת בדרך הפשוטה והאלגנטית ביותר: באמצעות הזמן. כך נצטוונו בעשרת הדיברות: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֶשְׂתָּ כָּל מְלַאכְתְּךָ, וַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ" (שמות כ, ט-י).

התודעה הכרונולוגית - הדבר שבוהר התכוון אליו כשאמר שהוא יכול לראות את בנו בעיני שופט ובעיני אב אך לא שני

המבטים באותו זמן - היא מן המתנות הגדולות שנתנה לנו תורת הכוהנים. הכוהן שומר על הגבול שבין הקודש לחול, בין הנצח לתמותה, בין הפיזי לרוחני, בין האינסופי לסופי. הוא יודע שיש שתי מערכות שונות של מציאות, ומודע בכל נימי נפשו לסכנה האורבת מטשטוש הגבול ביניהן. ברוב אחד של המציאות, כל הקיים הוא אלוהים. ברוב אחר, כל הקיים הוא בני אדם, כליהם ורצונותיהם. ההפרדה בין שמיים לארץ היא העושה את היקום ואת חיי האדם לאפשריים. אבל הקשר בין שמיים לארץ הוא המקנה לחיי האדם משמעות.

הכוהן מיישב את הסתירה בין הקודש לחול על ידי כך שהוא רואה את שניהם אמיתיים ותקפים, אך יודע שאנו יכולים לחוות אותם רק בזמנים שונים. הזמנים והמקומות שבהם אנו מתמקדים במצבנו האנושי, הסופי, הם החול. ולאלו שבהם אנו מתמקדים באלוהים, בנצחי המוחלט, אנו קוראים קודש. הקודש והחול נשזרים במקצב זמנים בעל כוונן מדויק: אחרי שש יחידות של חול (ימים, חודשים, שנים) באה יחידה שביעית של קודש; ולעיתים לשבע שביעיות כאלו (של ימים, של שנים) נוספת יחידה מקודשת במשבצת החמישים.

הקטעים במקרא המשמיעים את הקול הכוהני בולטים בדייקנותם המתמטית. כפי שהראה משה דוד קאסוטו,³ סיפור הבריאה בנוי על המספר 7 לא רק בחלוקה לימים. המילה "טוב" מופיעה בו שבע פעמים, המילה "אֵלֵהִים" שלושים וחמש, ו"הארץ" - עשרים ואחת. בפסוק הראשון בפרשייה יש שבע מילים, בשני ארבע-עשרה, ובפסוקי היום השביעי יש שלושים וחמש מילים. הפרשייה כולה מונה 469 מילים, שוב כפולה של

שבע (67 פעם). דומים לכך פרקים כג, כה וכו בספר ויקרא, הבנויים סביב חזרות של המילים "שבע" ו"שבת". הדיוק המתמטי נוגע בלב ההבנה הכוהנית של המציאות - וכיום אנו יודעים שכוונן מתמטי עדין להפליא של היקום הוא המאפשר את קיומנו ואת הופעת החיים בכלל; אם אחד הקבועים המספריים המעצבים את היקום היה שונה ולו במעט, היסודות הכימיים הנחוצים לקיום חיים לא היו נוצרים.⁴

אך דיוקו של הכוהן שונה מדיוקו של המדען. חלוקת הזמן בלוח הכוהני היא דרך לחיות באופן סדרתי אמיתות שונות ומתנגשות. ראינו דוגמה לכך בדיוננו על חג הסוכות, בשיחתנו בשבוע שעבר.⁵ היהדות מאמצת לחיקה את האוניברסלי עם הפרטיקולרי; את האוניברסליות של היותנו בני אדם, המתבטאת ככוח דתי בברית נוח, ואת הפרטיקולריות של היחסים המיוחדים בין עם ישראל לאלוהיו, המתגלמים בברית סיני. יש לנו מחזור חגים אחד, ובו שלושת הרגלים, פסח שבועות וסוכות, המייצג את הייחודיות של תולדות עם ישראל: יציאת מצרים, מתן תורה והנדודים במדבר. ויש לנו מחזור חגים נוסף, ובו מועדי החודש השביעי, ראש השנה, יום הכיפורים ושוב סוכות, המייצג את המשותף, האוניברסלי, במצבו של האדם: בריאה, ריבונות האל, צדק, דין, חיים, מוות, גשם והתחדשות הטבע.

בפרשת בהר אנו פוגשים אחד מן התוצאות היפות ביותר של התודעה הכרונולוגית: היכולת שלה ליישב בין הריאלי לאידיאלי. ההיסטוריה מלאה בעולמות אידיאליים. אנו קוראים להם אוטופיות, והמילה אוטופיה פירושה "שום מקום", כי באמת שום אוטופיה לא התממשה מעולם.

סביב שולחן השבת

1. מדוע החשיבה הדיאלקטית, זו האוחזת בשתי אמיתות בו־בזמן, קשה כל כך?
2. מהן האמיתות שאתם חיים אותן ונאמנים להן?
3. איך משנה גריעת יום אחד מכל שבוע חולין את תפיסת ההצלחה והערך שלכם?

לתורת הכוהנים יש גישה אחרת, ייחודית, לעולמות האידיאליים. אנחנו חיים אותם לתקופות מוגבלות בתוך הכאן־ועכשיו של הזמן המציאותי. בשבת אנחנו עורכים חזרה גנרלית לימות המשיח, לתקופה שבה איש לא יפעיל על רעהו כוח כפייה פוליטי או כלכלי. דבר דומה נכון לגבי שני המוסדות הגדולים שבפרשה: השמיטה והיובל, שנות השבע והחמישים. בשמיטת החובות, בשחרור העבדים, בהפקרת תנוכת הארץ להנאתם של כל החפצים בכך, ובהשבת נחלות משפחתיות לבעליהן, אנו יוצרים סביבה שיישרה את הפערים שיצרה כלכלת השוק, ולשנה או אף שנתיים אנו משעים את עולם התחרות וחיים בעולם של שיתוף פעולה ושל אחוות שווים.

אין עוד שיטה הדומה לזו. היא נותנת לַאמת - לא לאמת שאנו חושבים או מגלים, אלא לאמיתות שאנו חיים אותן ונאמנים להן - ממד שלישי שאין לה בעולם לוגיקת האור־או האריסטוטלית.⁶ זה כוחה של המחשבה הדיאלוגית והכרונולוגית, והוא מגיע מן העומק שהמציאות מקבלת כאשר אנו מוסיפים לטבעו הדו־ממדי של האדם ממד שלישי: את האלוהים.

1 החתול של שרדינגר הוא השם שניתן לניסוי־המחשבה שהציע הפיזיקאי האוסטרי ארווין שרדינגר ב־1935 כדי להמחיש את הפרדוקסליות של פיזיקת הקוונטים. הוא מבקש לחשוב על חתול הנתון בארגו חתום, שגורלו, חי או מת, תלוי במאורע אקראי קודם, בעל הסתברות של 1:2, הכרוך בחלקיקים תת־אטומיים. על פי פרשנות קופנהגן של תאוריית הקוונטים, כל עוד החלקיקים אינם נמדדים הם קיימים רק במצב של הסתברות. מכאן נובע שהחתול חי או מת רק כשפותחים את הארגז. עד אז, נכון באותה מידה שהוא חי ושהוא מת.

2 כגון בסיפור יוסף, שאחיו ראוהו ולא הכירוהו, או בפרשת המרגלים שראו את הארץ אך לא ידעו לפרש נכונה את אשר ראו עיניהם.

3 משה דוד קאסוטו, מאדם עד נח: פירוש על ספר בראשית, פסקה 5, זמין בפרויקט בן־יהודה.

4 ראו למשל, Martin Rees, *Just Six Numbers*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1999.

5 שיג ושיח לפרשת אמור תשפ"ו: "האמונה כמסע".

6 גם אריסטו לא היה אריסטוטלי במובן הצר. הוא היה מראשוני הפילוסופים שהבינו כי לתחומי דעת שונים יש תבחיני אמת שונים ולוגיקה פנימית שונה.